

ספק חמץ שעבר עליו הפסח

הרב יצחק דביר

הקדמה

חכמים אסרו לאכול וליהנות מחמץ שעבר עליו הפסח. אם בעבר היה מדובר על מוצרים בודדים שנותרו באופן חריג, עם השנים הקפדה על איסור זה הופכת מורכבת יותר, זאת בשל ריבוי חומרי הגלם המופקים מדגנים, המעורבים במוצרים שונים בעלי חיי מדף ארוכים. זיהוי מוצרי החמץ שעבר עליהם הפסח איננו פשוט, ובפני הצרכן הממוצע עומדים ספקות רבים, עד שנדמה שאין זו גוזמה לומר שרוב המקרים שבהם אנו נתקלים לאחר הפסח אינם 'ודאי חמץ' אלא 'ספק חמץ שעבר עליו הפסח'. לפיכך קביעת כללי ההכרעה בסוגיה זו משמעותית ביותר. לשם המחשת הצורך בהכרעת הספקות, נמנה להלן חלק מן הספקות העומדים בפני הצרכן הממוצע. ניתן לחלק אותן לשלוש קבוצות מרכזיות:

(א) ספק עבר על החמץ הפסח

תהליכי הייצור התעשייתיים מתרחשים במהירות רבה, ולאחר ימים ספורים כבר יש ספק האם המוצר הוכן לאחר הפסח (תאריך הייצור לא תמיד מפורש על המוצר, או שאינו ברור לצרכנים).

גם כאשר המוצר נושא תאריך ייצור שלאחר הפסח, יש ספק האם כל רכיבי החמץ שבו יוצרו לאחר הפסח. לדוגמה: מאפיות מחזיקות מלאי של משפרי אפייה שונים (לתת, גלוטן וכדו') שנחשבים חמץ גמור. בדומה לכך, במפעלים מחזיקים אלכוהול, גלוקוזה, עמילן חיטה וכדומה לאורך זמן, כך שגם במוצרים שיוצרו לאחר הפסח אין ביטחון שלא מעורב בהם חמץ שעבר עליו הפסח.

מנגד, גם לגבי מוצרי חמץ שיוצרו לפני הפסח, יש ספק אם חל עליהם איסור, שכן ייתכן שנמכרו לגוי כדין. הספק קיים גם כאשר נקנו מעסק שלא עשה מכירת חמץ וגם כאשר נקנו מעסק שעשה מכירת חמץ, זאת משום שמכירת החמץ מתייחסת רק למוצרים המצויים במחסן של בית העסק, אך כבר במוצאי החג מקבל העסק משלוחים מספקים שונים שלא ברור האם הם מכרו את החמץ לגוי.

(ב) ספקות בידיעת המציאות

ישנם חומרי גלם רבים שמופקים לעיתים מחמץ ולעיתים ממקורות אחרים. לדוגמה: גלוקוזה, אלכוהול, עמילן, מלטודקסטרין, ויטמינים שונים ועוד. וכאשר הם מופיעים בין רכיבי המוצר לא ניתן לדעת האם הם חמץ.

גם כאשר במוצרים מעורבים רכיבי חמץ, לא תמיד ניתן לדעת מה שיעורם בתערובת, ומה מטרותם. וממילא: האם הם בטלים בשישים? והאם יש בתערובת 'כזית' חמץ שעוברים עליה ב'בל יראה'?

(ג) ספקות הלכתיים

גם כאשר ברור שהחמץ נמכר לגוי, יש שהעלו חששות שונים ביחס לתוקפה של המכירה, חלקם ספקות הלכתיים הנוגעים לגמירות דעתו של המוכר, או לאופני הקניינים הנדרשים, וחלקם קשורים בשאלות מציאותיות, לדוגמה: האם בעל העסק מכר מן החמץ בפסח ללקוחות, ובכך ביטל את המכירה.

ספק הלכתי נוסף קיים ביחס לחומרי גלם שספק האם תהליך הייצור שלהם מגדיר אותם כחמץ, כמו: קוואקר, גריסים, גרעיני חיטה. וישנם כאלו שהפוסקים נחלקו לגבי איסורם כגון: חומצת לימון מדגן. ספק נוסף קיים ביחס לכל מוצר חמץ שעבר עליו הפסח, משום שיש מהרבנים שמתנים שמכירת החמץ שלהם תחול גם על מי שלא ביצע מכירת חמץ. הפוסקים נחלקו אם מכירה זו מועילה, וזהו ספק כללי ביחס לכל רכיבי החמץ ששהו בידי יהודי בשעת הפסח.¹

א. ספק חמץ לאחר הפסח

הביור הבסיסי ביחס להכרעה בספקות מתחיל מתוקף האיסור: האם הוא מדאורייתא או מדרבנן. התנאים נחלקו האם איסורו של חמץ שעבר עליו הפסח מן התורה או מדברי חכמים?² למעשה, פסק הרמב"ם³ שאיסור זה מדרבנן בלבד. לאור זאת הקלו הפוסקים במצבי ספק שלא ניתן לבררם,⁴ שהרי 'ספק דרבנן לקולא'.⁵ אלא שלא די בהכרעה זו כדי להקל בכל הספקות והמקרים שנמנו לעיל, משום שהפוסקים סייגו את ההיתר הזה בכמה סייגים.

ב. כשיש רוב לאיסור

הגמרא⁶ דנה בחמץ שנמצא לאחר הפסח, ולא ידוע אם היה של יהודי או של גוי, ומכריעה שאם מדובר בחנות של ישראל, חזקה שהחמץ היה של יהודי, ואם מדובר בחנות של גויים, חזקה שהיה של גויים, למרות שלחנות נכנסים ויוצאים קונים ופועלים שונים, וקיים ספק כלשהו שמא החמץ היה שייך להם.⁷ וכן פסק ה'שלחן ערוך'.⁸ לכאורה קשה, מדוע

1. ראה שו"ת עשה לך רב, ח"ז סי' ל, וראה בשו"ת אור לציון, ח"ג פ"ט אות ו, שצירף דין זה לקולא.

2. פסחים כח ע"א.

3. רמב"ם, הל' חמץ ומצה פ"א ה"ד.

4. אם יש אפשרות לברר את הספק אינו נחשב לספק וחובה לעשות כן גם ביחס לאיסור מדרבנן (משנ"ב, סי' קס"ק מז). אמנם את רוב הספקות שהעלינו לעיל לא ניתן לברר.

5. להלן בהמשך המאמר מפורטים פוסקים רבים שהתייחסו לספק חמץ לאחר הפסח כהיתר, ולא נמצא חולק הסובר שעקרונות ספק חמץ שעבר עליו הפסח אסור.

6. פסחים לא ע"א.

7. זו גרסת רש"י, אכן גרסת הר"ח שם להיפך, שחנות של יהודים מותר, וחנות של גוי אסור אם יהודים מסתובבים בה. וביארו הרמב"ן והר"ן שם שחזקה שיהודי מכבד חנותו לפני פסח ולכן הנמצא שם ודאי של גוי. לדבריהם אין ללמוד מכאן איסור במקום חזקה. אך לכאורה יש ללמוד שאפילו בלא חזקה יהיה אסור במקום ספק, שהרי הסיבה שאסרו בחנות של גוי היא שמא נפל מפועלי ישראל לפני הפסח. משמע שדי בספק כדי לאסור. אך אפשר שמדובר במקרה שרוב הבאים והיוצאים, או לכל הפחות הפועלים שמצויים רוב הזמן בחנות, הם ישראל, ולכן החמירו לילך אחר הרוב.

החמץ שנמצא אינו מותר כדין 'ספק חמץ שעבר עליו הפסח' או למדים מכאן שאין להקל בספק כאשר יש 'חזקה' או 'רוב' שמדובר בחמץ שעבר עליו הפסח. לפיכך, כאשר מבקשים להכריע בדינו של ספק חמץ לאחר הפסח, יש לבחון תחילה אם ניתן להכריעו על ידי רוב או 'חזקה'. לדוגמה: בבוקר שלאחר הפסח יהיה אסור לקנות (בחנות שלא מכרה חמץ לגוי) מוצרי מזון בעלי חיי מדף ארוכים, שסביר להניח שהגיעו לפני הפסח (או במהלכו), ואין לסמוך על הספק הקל שמא המוצר הגיע לאחר הפסח ממחסני הספק שנמכרו לגוי, משום שאין זה הרוב.⁹ אך עם הזמן הסיכוי לכך יהיה גדול יותר, ולאחר ימים ספורים כבר יהיה קשה לקבוע שמדובר ב'רוב'. קביעה זו תשתנה בין סוגי המוצרים, ולגבי מאפים טריים שרגילים להביא בכל בוקר, כבר בבוקר מוצאי החג לא יהיה ניתן להגדיר 'רוב', ודינו יהיה כספק דרבנן רגיל. מאותה סיבה, בחנות שמכרה את החמץ לגוי, אין לחשוש לאחר הפסח שמא הסחורה הגיעה מסיטונאי שלא מכר את החמץ, משום שרוב המוצרים בחנות נמכרו לגוי. עיקרון זה ייתן מענה זמני לשאלות נוספות שהוזכרו לעיל: ספק בתאריך הייצור, ספק אם מעורב במוצר חומרי גלם שיוצרו לפני הפסח. אך לאחר זמן יהיה קשה לקבוע מהו ה'רוב' ונשוב לדין 'ספק' רגיל. כך גם ביחס לספקות ההלכתיים שהוזכרו (ספק אם נחשב חמץ, או ספק אם המכירה תקפה), ובהם אין אפשרות לקבוע על פי רוב.¹⁰

ג. ספק הלכתי שקדם לפסח

ראש המאמר הזכרנו כמה סוגים של מוצרים שיש ספק הלכתי אם חל עליהם איסור חמץ שעבר עליו הפסח: חומרי גלם שיש ספק אם הם מוגדרים כחמץ, כשכמות החמץ שבתערובת לא ידועה, או כשספק אם מכירת החמץ תקפה. ספקות אלו התעוררו כבר לפני חג הפסח, וב'פרי מגדים'¹¹ כתב שאף המקילים בספק שעבר עליו הפסח, אינם יכולים להקל בספקות שהתעוררו לפני הפסח, שכן לפני הפסח היה מדובר בספק דאורייתא והוכרע שיש בהם איסור 'בל יראה'. וחכמים קנסו לאחר הפסח בכל מקום שבפסח עבר עליו ב'בל יראה'. מטעם זה הוא פוסק שחמץ שנמכר לגוי באופן שיש ספק אם המכירה חלה - החמץ אסור לאחר הפסח. וכך פסקו בשו"ת 'אבני נזר',¹² ב'יד אפרים',¹³ מהר"ם שיק,¹⁴ וה'חזון איש'.¹⁵ וביאר ב'חתם סופר'¹⁶ שחכמים ביקשו להציל גם

-
8. שו"ע, או"ח סי' תמט סעי' א. עיקרון זה ניכר גם בגמרא במסכת עירובין (המובאת להלן). בה הלכו אחרי רוב עוברי דרכים. ופסק דין זה המשנ"ב, סי' תמט סעי' ה.
 9. ראה שו"ת יחוה דעת, ח"ג סי' כח שכתב בפשטות שאין לקנות מחנות של אדם שלא מחזיק בתעודת מכירת חמץ.
 10. אכן ראה בחזו"א, או"ח סי' קכא ס"ק כג, שכתב שאם יש ספק מעשי אם החמץ, אפשר שיש להעמיד בחזקת היתר.
 11. פרי מגדים, אשל אברהם סי' תמח ס"ק ג.
 12. שו"ת אבני נזר, או"ח סי' שמ.
 13. יד אפרים, סי' תמח ס"ק ג.
 14. שו"ת מהר"ם שיק, או"ח סי' רטו.
 15. חזו"א, או"ח סי' קכא ס"ק כג.
 16. שו"ת חתם סופר, ח"א סי' קיד.

מספק איסור 'בל יראה', ו'כיון שעבר על ספק איסורא א"כ הוי ליה ודאי איסור דרבנן, שכך תקנו חכמים שהמכניס עצמו לאיסור זה יאסור חמצו אחר הפסח ולא יועילו לו מעשיו הרעים'. אכן, חומרה זו אינה מוסכמת על הכול, והלכה למעשה פוסקים רבים התירו במקרים רבים חמץ שספק אם עברו עליו בפסח ב'בל יראה':¹⁷ כשספק אם הקניין לגוי הועיל,¹⁸ ספק אם ביטל את החמץ כראוי,¹⁹ ספק אם החיטה החמיצה²⁰ וכדומה. וכן העיד 'שער הציון' (סי' תמא ס"ק יא): 'כבר כתבו האחרונים דכל היכא דאיכא פלוגתא מקילינן בלאחר הפסח', פרט למקרים שדעת המתירים חריגה ונדחתה על ידי רוב הפוסקים.²¹

ד. היתר אכילה בספק חמץ לאחר הפסח

הגמרא במסכת עירובין (סד ע"ב) מספרת מעשה שממנו ניתן ללמוד על דין חמץ לאחר הפסח:

מעשה ברבן גמליאל שהיה רוכב על החמור, והיה מהלך מעכו לכזיב, והיה רבי אילעאי מהלך אחריו. מצא גלוסקין בדרך, אמר לו: אילעאי, טול גלוסקין מן הדרך. מצא נכרי אחד, אמר לו: מבגאי, טול גלוסקין הללו מאילעאי!... למדנו שהולכין אחרי רוב עוברי דרכים, ולמדנו שחמצו של נכרי אחר הפסח מותר בהנאה. מסיום הגמרא אנו למדים שהמעשה היה לאחר הפסח, ולמרות החשש שמדובר בחמץ שעבר עליו הפסח, התירו לתת את החמץ לגוי ולא לחשוש שמא הוא אסור בהנאה, משום שרוב ההולכים בדרך היו גויים ויש לתלות שמהם נפל. אלא שלפי זה לכאורה קשה, מדוע לא אכל בעצמו את הפת שמצא? רש"י שם מבאר שהוא נמנע מלאכול את הפת מחשש לאיסור פת נכרי. התוספות שם דייקו מכך שאם רוב עוברי הדרכים היו יהודים היה מותר אף לאכול את הפת שמצא, וזו לשונם: 'אף על פי שאחר הפסח היה בסמוך, דבישראל יש לומר דאחר הפסח נעשה'. מדברי התוספות עולה שספק חמץ שעבר עליו הפסח מותר, למרות שאין רוב להיתר.²² אמנם, הב"ח²³ וה'מגן אברהם'²⁴ דייקו

17. שו"ת תשב"ץ, ח"ב סי' קצט; שו"ת בית אפרים, או"ח סי' מא; שו"ת בית שלמה, או"ח סי' סב; שו"ת רע"א (מהדו"ק), סי' כג; שו"ת יביע אומר, ח"ט או"ח סי' לט אות ט-י, וחלק יא או"ח סי' מו אות יא-יג.
18. מקור חיים, סי' תמח ס"ק ג; דעת תורה, סי' תמח ס"ק ג, ובתהלה לדוד, ח"ג סי' מז כתב שהסכמת האחרונים להקל בזה אחר הפסח, וכ"כ שער הציון, סי' תמח ס"ק נו.
19. אשל אברהם (בוטשאש), סי' תמח לעניין אשה שביטלה.
20. משנה ברורה, סי' תנג ס"ק כד; שער הציון, שם ס"ק מז.
21. שער הציון, סי' תמח ס"ק נו, וראה בשער הציון, סי' תמא ס"ק ט שהסתפק אף במקום שהפסיקה לקולא מבוססת, כאשר היא נגד הסברה.
22. כך הבינו רבים מדברי התוספות. אכן יש מקום לפקפק ולומר שקביעתו של התוספות נסמכת על 'חזקה' שישראל אינם שומרים חמץ בפסח, ולכן מן הסתם אחר הפסח נעשה. אסמכתא לכך יש להביא מכך שהתוספות אמרו את דבריהם גם כאשר מדובר מיד לאחר הפסח, בסמוך, בשעה שרוב המאפים לא נאפו לאחר הפסח. דהיינו שחזקה זו שישראל אינם שומרים חמץ בפסח גוברת על ההכרעה על פי רוב. כך גם הבין המהרש"א מהמשך דברי התוספות שם שביארו את מסקנת הגמרא שחמץ של נכרי לאחר הפסח מותר בהנאה, שאם היה אסור בהנאה לא היינו תולים שנעשה לאחר הפסח. ולכאורה משמע שהחמירו אף בספק? וביאר המהרש"א שמכיוון שהיה כל כך סמוך לפסח לא היה לתלות שנעשה אחר הפסח. בחק יעקב, סי' תמט ס"ק א, תירץ שאלה זו בפשטות יותר: אם

שדווקא בהנאה התיירו ספק חמץ לאחר הפסח, אך לא באכילה.²⁵ אלא שהם לא נתנו טעם לדבריהם, ותמה על כך רבי עקיבא איגר (מהדו"ק סי' כג), וזו לשונו:
 שורש חילוקו של המג"א לאסור באכילה ולהתיר בהנאה, בעצמותו תמוה בלי יסוד ושורש טעמא דמלתא, ומי כהחכם יודע פשר.
 ואכן למעשה פוסקים רבים התיירו ספק חמץ לאחר הפסח גם באכילה.²⁶ המושנה ברורה²⁷ הביא גם את דעות המקילים וגם את דעת הב"ח האוסר בהנאה ולא הכריע ביניהם. ובכמה הזדמנויות הזכיר את דעת ה'חך יעקב' שהקל לאכול ספק חמץ שעבר עליו הפסח, ולכל הפחות כשמצטרפים לכך ספקות נוספים.²⁸ לפיכך למעשה לכתחילה יש להקפיד לחשוש לספקות שהוזכרו לעיל, אך במקרה שכבר לא ניתן לברר קשה לומר שיש חובה להימנע למשך תקופה ארוכה מחמת החשש שמא אחד הספקים לא מכר חמץ, או שמא במוצר מעורב חומר גלם מלפני הפסח.

-
- סוכרים שחמץ של גוי אחר הפסח אסור בהנאה, הרי זה משום שמדובר באיסור תורה, ולכן יש להחמיר בספקו.
23. ב"ח, או"ח סי' תמט סעי' א.
 24. מג"א, סי' תמט ס"ק ב.
 25. הב"ח מדייק זאת מלשון הברייתא במסכת פסחים לא ע"ב שטרחה להדגיש שבמקום שיש חזקת איסור אסור גם בהנאה וגם באכילה, ומכאן שבשאר הספקות יש לאסור רק באכילה ולא בהנאה. והמג"א דייק זאת מהגמרא בעירובין, ורבים תמהו מהיכן דייק זאת, שהרי דברי הגמרא להיתר הנאה נאמרו ביחס לחמץ של נכרי, שבוודאי היה מותר גם באכילה אם לא מחמת איסור פת נכרי. ובספר רצוף אהבה (אלגזי), על עירובין שם אות לא, ביאר באורך כיצד נלמד דין זה מהתוספות, ונימק את החומרה בדין זה מכל שאר דיני דרבנן משום שיש לו עיקר מן התורה ו'חומרא דחמץ'. ועוד האריך בזה בחמד משה, סי' תמט ס"ק ב, ובמחנה חיים (מהדורה תליתאה), אה"ע סי' סד. יש להעיר שהמגן אברהם שם סיים את דבריו במשפט הבא: 'ואם הוא בענין שאפשר לתלות שנעשה לאחר פסח אפילו במקום שרוב ישראל מצוים שרי', יש שהבינו שכוונתו שגם במקרה כזה יהיה מותר בהנאה אך לא באכילה, כך משמע ממחצית השקל שם, חמד משה, שם ס"ק א, וש"ע הרב, סי' תמח סעי' ל. אך במקור חיים, סי' תמח ס"ק ב, הבין שבספק שמא נעשה לאחר הפסח יהיה מותר גם באכילה אפילו למגן אברהם, ואם כן הדבר פותח פתח למקרים שבהם ייתכן שהחמץ יוצר לאחר הפסח. אלא שהמקור חיים לא ביאר מה טעם החילוק בין הספקות, אך המשנה ברורה, סי' תמט ס"ק ה, שהבין גם הוא כהבנת המקור חיים נימק זאת כך: 'דיותר יש לתלות שמאחר הפסח הוא משנתלה לומר שמישראל נפל קודם הפסח דזמן מרובה כזה לא היה מונח בדרך', כלומר לדבריו חזרנו לדיני רוב היתר שבו גם המגן אברהם מודה שמותר באכילה, ואין כאן חידוש. וכן נראה שהבין האליה רבה, סי' תמח ס"ק א.
26. שו"ת תשב"ץ, ח"ב סי' קצט; חק יעקב, סי' תמט ס"ק א; פרמ"ג א"א, סי' תמט ס"ק ב; ישועות יעקב, סי' תמט ס"ק א; ערך השלחן, סי' תמט ס"ק א; שו"ת בית שלמה' או"ח סי' פו; שו"ת חנוך בית יהודה, או"ח סי' יא; עונג יו"ט, סי' לז; אגרות משה, או"ח ח"ד סי' צו; מנחת אשר מועדים, סי' לב; שו"ת מנחת יצחק, ח"י סי' מח; שו"ת יביע אומר, ח"א או"ח סי' מו אותיות יא-יג. ובשו"ע הרב, סי' תמח סעי' לז כתב לחשוש לדעת המגן אברהם במקום שאין הפסד מרובה.
27. משנ"ב, סימן תמט ס"ק ה.
28. המשנ"ב, סי' תמח ס"ק ט ביחס לנכרי שהכין מאפים מדגן של ישראל בפסח, הביא תחילה את דעת בית הלל שהתיר ליהנות משווי הפת, וסיים: 'והחך יעקב הסכים דמותר אף באכילה'. כך גם בהמשך ביחס לגוי שטוען שהוא לתת את החיטים הביא המשנה ברורה את דעת החך יעקב: 'דיש כאן הרבה ספיקות להקל'. ובשער הציון, שם ס"ק יג, הקל מחמת ספק ספקא להשתמש בקמח, אך רק במקום שהגויים אינם רוצים להחליפו.

ה. חמץ שיש דעות שמתירות אותו

ביחס למוצרים שיש מחלוקת הלכתית לגבי איסורם, יש מקום להקל יותר, משום שחמץ שעבר עליו הפסח הוא 'קנס' שהטילו חכמים על מי שעבר ב'בל יראה', ובגזירה דומה ביחס לאיסורי שבת, שבה קנסו חכמים שלא ליהנות ממלאכת איסור בשבת - 'מעשה שבת', נקבע שאין לקנוס שלא ליהנות ממלאכה שהפוסקים נחלקו אם היא אסורה. אלא שלעיל ראינו שיש סוברים שספק חמץ שעבר עליו הפסח מותר רק בהנאה ולא באכילה, ולכן עלינו לברר האם קולא זו נובעת מדין 'ספק'? מלשון ה'מגן אברהם' בכמה מקורות משמע שהקולא במעשה שבת שאיסורו נתון במחלוקת אינה נובעת מדין ספקות, אלא מכך שכאשר יש מתירים לכתחילה, לכל הפחות אין לאסור בדיעבד 'דיש להקל בדיעבד מאחר דיש מתירין לכתחילה'.²⁹ ה'פרי מגדים' (סי' שכג א"א ס"ק יא) הביא לכך טעם מופלא, וזו לשונו:³⁰

אף להאוסרין יש לומר דיעבד שרי. ומשמע בכל פלוגתא דרבוותא כעין זה המבשל בכלי שני פת וכדומה, דיעבד יש להתירו.

ההנחה שאף הפוסקים האוסרים היו מסתמכים על המתירים לעניין דיעבד טעונה ביאור, שהרי לדעתם יש בכך איסור ומדוע להניח שאף הם היו מתירים בדיעבד? נראה שיש להבין זאת על פי דברי ה'אגרות משה' (או"ח ח"ד סי' קיט אות ה) שדן בהנאה ממי שעשה בהיתר, וזו לשונו:

יש להסתפק דכיון שנעשה בהיתר אין זה בכלל איסור מעשה שבת, ובפרט באיסור דרבנן ויש להקל כדי שלא יתדמה כחולק עליהם.

לפי זה אפשר ליישב מדוע ה'משנה ברורה' פסק בפשטות ש'כל היכא דאיכא פלוגתא מקילינן בלאחר הפסח',³¹ ולא סייג זאת דווקא להיתר הנאה, בשונה מדין 'ספק חמץ שעבר עליו הפסח' שבו לא התיר את החמץ בשופי אלא בהנאה (כמובא לעיל), משום שכאשר יש מחלוקת אין מקום לקנוס אותו כלל, ואין זה מחמת הספק אלא מפני שאין לקנוס את הנוהגים כמתירים. אף שקולא זו מסתברת, למעשה ישנן כמה סיבות לערער עליה:

1. ביאור אחר בהיתר מעשה שבת הנתון במחלוקת

בשונה מן האמור לעיל, ב'פרי מגדים' (א"א סי' שיח ס"ק י) כתב סיבה אחרת מדוע במקום שיש מחלוקת יש להקל בדיעבד, וזו לשונו:

כל שיש ספק פלוגתא בזה... אין לאסור בדיעבד דכל האיסור הזה הוא רק מדרבנן שקנסוהו וספיקא דרבנן לקולא.

29. מג"א, סי' שכג ס"ק יא, וכעין לשון זו במג"א, סי' רנג ס"ק לז, סי' רנד ס"ק יא. ובדעת תורה, או"ח סי' רנד ס"ק ג, השווה לדברי הבית יוסף, או"ח סי' תנו סעי' ב, שהתיר בדיעבד עיסה גדולה שלשו לשם מצה, וכלשונו: 'ולי נראה דאפילו עשאתו במזיד נמי שרי כיון דאיכא דשרי אפילו לכתחילה'.

30. יש להעיר שבסימן רנד (א"א ס"ק יא) הפרי מגדים כתב טעם שנשמע מעט שונה: 'ודיעבד כדאין הנך רבוותא לסמוך עליהו (דוגמה מה שכתוב בברכות ט ע"א כדאי הוא רבי שמעון לסמוך בשעת הדחק)'. מדבריו משמע שאף שלכתחילה איננו סומכים על הדעות המקילות, לאחר מעשה בדיעבד יש לסמוך עליהן.

31. שער הציון, סי' תמא ס"ק יא.

לשון זו הועתקה גם על ידי ה'משנה ברורה'³² ולפי זה הקולא נובעת מדיני ספקות, וממילא לעניין חמץ בפסח יש שסברו שבמקרה של ספק הוא אסור באכילה, ואם הספק התעורר לפני הפסח יש שאסרוהו גם בהנאה.

2. האיסור לאחר הפסח בדבר שלא שייך בו קנס

למרות שאיסור חמץ שעבר עליו הפסח הוגדר בגמרא³³ כ'קנס', ולאור זאת היה מקום לפטור מי שהיה אנוס,³⁴ הרמב"ם³⁵ אסר לאחר הפסח גם את חמצו של מי שהיה אנוס. וכך פסק ה'שלחן ערוך'.³⁶ יש שהסיקו מכך שאין מדובר ב'קנס' במובנו המקובל, שמטרתו לוודא שאדם לא ירויח מעשיית האיסור, אלא בקנס שנועד להבדיל את האדם מן החמץ,³⁷ ולהצילו מן האיסור להבא, וכלשון ה'חתם סופר' (שו"ת ח"א סי' קיד):

אינו מטעם קנס כפי המובן אלא להצילו מבל יראה דאורייתא... שכך תקנו חכמים שהמכניס עצמו לאיסור זה יאסור חמצו אחר הפסח ולא יועילו לו מעשיו הרעים. ואכן ה'משנה ברורה' כתב שדעת רוב הפוסקים שגם מי שערך בדיקת חמץ כדין אך לאחר הפסח מצא חמץ שנעלם מעיניו, חמצו אסור. ואף המקילים לא התירוהו אלא בהנאה.³⁸ לפי זה יש מקום לומר שהטענה ההלכתית שאין לקנוס אדם שנהג כשיטה מתירה אינה נכונה בנידון דידן. אמנם, כמה אחרונים ביארו שאכן מן הדין היה צריך להתיר אנוס, אלא שחששו שמא להבא יהיה זהו את החמץ ויאמרו שהיו אנוסים.³⁹ לאור זאת כאשר אין ציפיה מהאדם שבפעם הבאה ינהג אחרת - אין לקנוסו. ולפיכך יש שהקלו במקרים שאין בהם חשש להבא, לדוגמה: כשהיה חוסר ידיעה מוחלט ביחס לחמץ,⁴⁰ וכעין זה כתב ב'שערי תשובה'⁴¹ שמי שהגיע אליו משלוח ולא ידע שהוא מכיל חמץ, וערך את הבדיקות הנדרשות, אין לאסור עליו את החמץ לאחר הפסח משום שנהג כדין 'ליכא למקנסיה', ובדומה לכך ב'משנה ברורה'⁴² כתב שמי שהיה מצוי בסיטואציה מיוחדת בזמן ביעור חמץ, וביטל את החמץ במקומו - חמצו אינו נאסר אחר הפסח מפני שנהג כתקנת חכמים ואין לקנוסו.⁴³ לאור האמור, כאשר המקל נוקט כדעת הפוסקים המתירים, אין טעם לקנוסו שכן אין תביעה ממנו לנהוג בפעם אחרת באופן שונה. כעין

32. משנ"ב, סי' שיח ס"ק ב.

33. פסחים כט ע"א.

34. ראה שו"ת רדב"ז, ח"ג סי' תקפט, שהתיר באונס מטעם זה, וכן בשו"ת תשב"ץ, ח"ב סי' קצט.

35. רמב"ם, הל' חמץ ומצה פ"א ה"ד.

36. שו"ע, אור"ח סי' תמח סעי' ג.

37. ראה אור שמח, הל' חמץ ומצה פ"א ה"ד.

38. משנ"ב, סי' תמח ס"ק כה.

39. שו"ע הרב, סי' תמח סעי' א, ומשנ"ב, שם ס"ק ט.

40. בית מאיר, סי' תמח ס"ק ב.

41. שערי תשובה, סי' תמח ס"ק ח.

42. משנ"ב, סי' תמח ס"ק כה.

43. ואמנם כתב שם שמותר לזכות בו 'וליהנות ממנו', אך נראה מלשונו שם שאין הכוונה רק להיתר הנאה אלא גם להיתר אכילה, שהרי סיים שם: 'אין לנו לקנוסו'. אכן, יש להעיר שהמהר"ק, הל' חמץ ומצה פ"א ה"ד, כתב בפירוש שמקרה ה'אונס' שאסר הרמב"ם היינו במי שהלך למדינת הים ולא היה בידו לבער.

סברה זו כתב בשו"ת 'מנחת יצחק'⁴⁴ כדי להתיר למי שמקפיד שלא להוציא שבת וחג עד לזמן שקיעה של רבנו תם, להשתמש בחמץ שנקנה מהגוי לאחר צאת הכוכבים הרגיל. ונימק דבריו, וזו לשונו:

לא שייך בזה קנסינן היתרא אטו איסורא, משום דלשי' לא הוי זמן איסורא, והמה נהגו כן משום דאזדו בתר שיטת רוב הפוסקים, וא"כ בזה אף מי שמחמיר כשי' המחמירים, מ"מ אין לאסור משום קנס, היכא שנהג לענין חמץ - באופן שהוי א"א - כרוב הפוסקים, או עכ"פ כרוב המנהג, ולמעשה צ"ע.

3. המנהג שלא לסמוך על מכירת החמץ

רבים נוהגים להימנע מחמץ שנמכר לגוי לאחר הפסח, מחשש שמא המכירה לא חלה כדין. לכאורה מוכח מכך שאף שהמקילים נהגו לפי הדעות המתירות יש מקום לקונסם.⁴⁵ אולם למעשה יש מקום לחלק, שכן רבים מהנמנעים חוששים שהמוכרים לא קיימו את המכירה כדין, שכן לא התכוונו אליה בלב שלם, או שבמהלך ימי הפסח מכרו חמץ ללקוחות, וממילא הם חוששים למצב שבו לא נהגו כדין, ויש מקום לקונסם.

סיכום

איסורו של חמץ שעבר עליו הפסח הוא מדרבנן מחמת 'קנס', ועל כן מעיקר הדין ספקו לקולא. פרט למקרים הבאים:

- א. כאשר יש 'רוב' או 'חזקה' להחמיר - יש להחמיר, וכאשר הרוב להקל יש להקל.
- ב. מוצר שיש לגביו דעות הסוברות שאין בו איסור חמץ, למעשה נראה שאפשר להקל בו.
- ג. מוצר שיש ספק האם עבר עליו הפסח, או אם יש בו רכיבי חמץ שעבר עליהם הפסח - יש שהתירוהו רק בהנאה ולא באכילה, ולכתחילה טוב להקפיד על כך, אך אין בכך חובה. לאור כללים אלו נמנה את הדין במקרים המצויים הבאים:
1. אין לקנות במוצאי החג מחנות שלא מכרה את החמץ לגוי, אך לאחר זמן שכבר רוב המוצרים מסוג זה התחלפו אפשר לקנות בה.
2. מותר לקנות בחנות שמחזיקה בתעודת מכירת חמץ, ולא לחשוש שמא המוצרים נקנו מספק שלא ביצע מכירה לגוי.
3. מוצרים שלא מסומן עליהם קוד הייצור באופן ברור, בימים הסמוכים לחג יש לתלות שהגיעו מן הרוב שיוצרו לפני החג, ולאחר שעוברים מספר ימים (תלוי בסוג המוצר) יש לתלות שהוא שייך לרוב שיוצר לאחר הפסח.
4. מאפים תעשייתיים שיוצרו אחר הפסח, בתקופה הראשונה יש מקום לחשוש גם למשפרי האפייה שיוצרו לפני הפסח, (למי שאינו רוצה לסמוך על המכירה). אך לאחר שעובר זמן אין לחשוש.

44. שו"ת מנחת יצחק, ח"י סי' מג.

45. מקור דעה זו מהגר"א במעשה רב, סי' קפא, אכן יש להעיר שבזמנו ההיתר היה פחות רווח וככל הנראה היה נחלתם של יחידים, שלא תמיד נועצו ונהגו כדין. עם זאת רבים ממשיכים להחמיר כך גם בימינו אף שפוסקים רבים מתירים למכור לגוי את החמץ במקום הפסד מרובה.

5. מוצרים שיש מחלוקת אם הם מוגדרים כחמץ (כמו: קוואקר, גריסים, גרעיני חיטה, או חומצת לימון) מותרים לאחר הפסח.
6. מוצרים שיש ספק אם עבר עליהם הפסח, יש שהתירו אותם רק בהנאה ולא באכילה, ולכתחילה טוב להקפיד על כך אך אין בכך חובה.
7. הוא הדין למוצרים שמעורבים בהם חומרי גלם שלא ברור אם הם הופקו מדגנים, כגון: גלוקוזה, אלכוהול, עמילן, מלטודקסטרין, ויטמינים שונים ועוד. או למוצרים שמעורבים בהם רכיבי חמץ אך לא ברור מהו שיעורם.

